

The Impact of Iran's Political Developments on the Formation and Dissolution of the National Resistance Movement

Farhad. Babaei¹, Ali Akbar. Khedrizadeh^{1*}, Mohammad. Kalhor¹

¹ Department of History, Y.I.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran

* Corresponding author email address: khedrizadeh43@iau.ac.ir

Article Info

Article type:

Original Research

How to cite this article:

Babaei, F., Khedrizadeh, A. A., & Kalhor, M. (2025). The Impact of Iran's Political Developments on the Formation and Dissolution of the National Resistance Movement. *Journal of Social-Political Studies of Iran's Culture and History*, 4(4), 1-18.

© 2025 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

ABSTRACT

Following the August 19, 1953 coup d'état and the fall of Dr. Mohammad Mossadegh's national government, Iran's political sphere entered a period marked by intense repression and severe restrictions on party activity and nationalist movements. With the shutdown of the National Front of Iran and the establishment of SAVAK, the space for political engagement drastically shrank, and nationalist parties were effectively stripped of the ability to participate publicly. Under these circumstances, some nationalist leaders were arrested, while others clandestinely laid the foundation for the National Resistance Movement. This movement, through secret meetings, the printing and dissemination of statements, and efforts to mobilize nationalist and religious forces, aimed to preserve the achievements of the oil nationalization movement and to restore national governance. The National Resistance Movement sought to oppose puppet regimes and foreign domination by uniting various political and religious forces around the axis of resistance against the coup and authoritarianism. However, mounting political pressure, widespread repression, and structural transformations within the power apparatus gradually led to the dissolution of the movement and the emergence of the Second National Front. This study examines the impact of Iran's political developments on the establishment, operation, and dissolution of the National Resistance Movement. It analyzes the role these developments played in the continuity of national struggles and the formation of subsequent political currents. Additionally, the article explores the functions of nationalist parties and their modes of interaction, while also tracing the roots of the political and social failures of this era. It demonstrates how the suppression of nationalist parties and organizations during the reign of Mohammad Reza Pahlavi paved the way for the rise of powerful opposition forces within Iranian society.

Keywords: National Resistance Movement, nationalist parties, Mossadegh, contemporary history.

EXTENDED ABSTRACT

Following the August 19, 1953 coup and the collapse of Dr. Mohammad Mossadegh's democratically elected government, Iran entered a period of severe political repression. This rupture dismantled the National Front and created a vacuum for nationalist political expression. It was in this restrictive atmosphere that the National Resistance Movement (NRM) was clandestinely formed by a coalition of nationalist and religious figures. Early meetings convened in private homes, such as that of Ayatollah Zanjani, marking a symbolic resistance under the slogan "The movement continues" {Teyrani, 1997 #219176}. Founding members, including notable figures like Yadollah Sahabi and Mehdi Bazargan, envisioned the NRM as a continuation of the oil nationalization effort, striving to restore national dignity and independence. The ideological lineage of the NRM can be traced to the National Front, particularly the leadership and strategies of Mossadegh, whom the NRM upheld as a national symbol of sovereignty {Barzin, 1999 #219159}. The movement's ideology fundamentally rejected imperialism and considered the coup not only a domestic betrayal but also the result of foreign domination. In this vein, the NRM maintained that any hope for democratic recovery lay not in diplomacy with foreign powers but in mobilized popular resistance. Ideological cohesion was sought through a centralized leadership and coordinated subcommittees which attempted to sustain unity despite surveillance and internal disagreements {Mirzadeh, 2000 #219168}. Yet, while the NRM achieved notable structural organization, the political environment's hostility severely limited its capacity to act openly.

The NRM's articulated objectives were made explicit in a three-point declaration in September 1953. These goals encompassed national sovereignty, social justice, and opposition to foreign control and domestic puppet regimes. The movement pledged itself to dismantling feudalism, reducing class disparities, improving labor conditions, and promoting freedom and social welfare. Their operational strategies were rooted in subversion and public engagement. They distributed anti-coup leaflets, utilized religious holidays like Ashura for protest mobilization, and resisted the state's propaganda efforts {Nejati, 1994 #219169}. In the face of media censorship, the NRM developed clandestine publications such as "Rah-e Mossadegh," which disseminated counter-narratives and informed citizens of political developments. The NRM also appealed to international audiences, such as sending letters to global figures like India's Prime Minister Nehru, to expose the coup's illegitimacy. The movement persistently framed itself as a guardian of Mossadegh's ideals, committed to nonviolent struggle, and suspicious of any compromise with the regime. These messages reached segments of the population disillusioned with the coup's promises, especially within the bazaars and universities. However, even as the movement grew in symbolism and moral influence, material repression including arrests, torture, and exile began to take a toll on its leadership and communication infrastructure.

The organizational structure of the NRM was both decentralized and hierarchical. Its various committees—Central, Executive, Academic, Bazaar, Legal, and Clerical—played crucial roles in recruiting, educating, and mobilizing supporters {Safari, 2000 #219172}. The Central Committee acted as the core decision-making body and coordinated messaging across the country. The Academic Committee, with members such as Ali Shariati and Mostafa Chamran, orchestrated student protests, notably the October 1953 demonstration against the arrest of professors like Hossein Fatemi {Bazargan, 1971 #219160}. Meanwhile, the Bazaar Committee facilitated the distribution of leaflets and financial support, capitalizing on merchant networks. The Clerical Committee, led by Ayatollah Zanjani and Ayatollah Taleghani, ensured religious legitimacy and framed resistance within Islamic discourse {Parsa

Benab, 2004 #219170}. Importantly, the NRM's operational caution resulted in strict membership protocols to prevent regime infiltration. Despite limited communication tools, the networked structure allowed for agility and tactical responsiveness. Yet, internal factionalism, especially between moderate and radical factions, began to surface following the repressive backlash of 1955–56. A growing divergence emerged between the Iran Party's pragmatic wing, which sought legal political accommodation, and purist factions that rejected any cooperation with the monarchy {Nejati, 1994 #219169}.

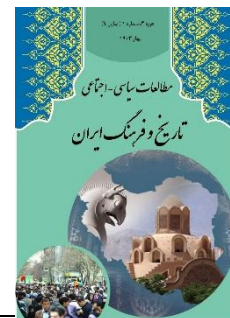
The NRM's political activism peaked during major protests such as those on October 8 and November 12, 1953. These mass demonstrations, protesting arrests of intellectuals and in support of Mossadegh, were met with brutal repression by security forces. One of the most iconic events was the December 7, 1953 student massacre, where three students were killed during a protest against resumed British-Iranian diplomatic relations and oil concessions {Agheli, 1988 #219155}. This massacre catalyzed further discontent and became a symbolic point in Iranian student activism. In tandem, the NRM openly rejected the Anglo-American-supported oil consortium, which they denounced as a betrayal of national sovereignty and the 1951 oil nationalization law {Jami, 1983 #219164}. They issued letters to both Iranian negotiators and Western oil companies, asserting that the Shah's government was illegitimate and lacked authority to finalize such contracts. These letters stressed that the only legitimate interlocutors were those representing the Iranian people—many of whom were then imprisoned or silenced. These acts illustrate how the NRM transitioned from symbolic resistance to direct engagement with economic imperialism. Despite being outmaneuvered politically and militarily, they sought to retain the moral high ground by rejecting foreign interference and consistently championing popular sovereignty.

Nevertheless, the structural pressure on the NRM intensified, particularly after the Shah's regime consolidated power with the support of SAVAK and the military. By 1956, following mass arrests and exile of key members like Ayatollah Zanjani, the movement had lost much of its organizational capacity. While the Iran Party continued low-intensity resistance, it began to question the feasibility of total noncooperation. The publication of the Iran Party's controversial endorsement of the Eisenhower Doctrine in 1957, justified by Elahiyeh Saleh as a tactic to reenter public discourse, sparked outrage even within party ranks {Zirakzadeh, 1997 #219179}. This ideological dilution reflected the broader dilemma: how to resist authoritarianism within the bounds of repression. Meanwhile, the Shah manipulated electoral processes to consolidate loyalist parliaments, most notably in the 18th and 19th Majlis, systematically excluding opposition figures and marginalizing dissent {Beale, 1992 #219161}. The NRM attempted to contest these elections under slogans like "Victory or Exposure," but was met with overwhelming fraud and security force violence. Though their participation failed to secure parliamentary seats, it exposed the undemocratic nature of the elections, documented electoral manipulation, and helped internationalize the struggle.

Ultimately, by the late 1950s, the National Resistance Movement's practical activities were virtually paralyzed. The remaining leadership either joined the emerging Second National Front or retreated into silence. The NRM's legacy, however, extended beyond its immediate political failure. It institutionalized a culture of resistance rooted in Mossadegh's democratic nationalism, which emphasized nonalignment, anti-colonialism, and constitutional governance {Barzin, 1999 #219159}. Through symbolic acts—like distributing Mossadegh's images, staging sit-ins, and publishing underground press—the NRM kept alive the narrative of betrayal, resistance, and national dignity. Their documentation of

torture, state violence, and electoral fraud served as a counter-history to the official narrative of stability and modernization propagated by the Shah's regime. In many respects, the NRM set the groundwork for future resistance models in Iran, influencing political discourses across ideological lines—from secular nationalism to Islamic activism. Despite the repression, the NRM's spirit endured as a foundational memory in the genealogy of Iran's political opposition. It helped to cultivate an enduring political consciousness that saw resistance not as futile, but as historically validated and morally imperative.

In conclusion, while the National Resistance Movement did not succeed in reversing the effects of the 1953 coup or reinstating Mossadegh's government, it established a robust model of organized, principled, and grassroots political resistance. The movement's efforts to combine ideological clarity with structural resilience laid the groundwork for subsequent opposition movements. It helped preserve and transmit the ideals of national independence and democratic governance during a dark era of authoritarian consolidation. The NRM's lasting significance lies not in its immediate achievements, but in the legacy it imprinted on Iran's political memory and the seeds it sowed for later waves of dissent that eventually culminated in profound transformations in Iran's political trajectory.

تأثیر تحولات سیاسی ایران بر تأسیس و انحلال نهضت مقاومت ملی

فرهاد بابائی^۱، علی اکبر خدیری زاده^۲، محمد کلهر^۳

۱. گروه تاریخ، واحد یادگار امام خمینی(ره) شهرری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

*ایمیل نویسنده مسئول: khedrizaradeh43@iau.ac.ir

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله

پژوهشی/اصیل

نحوه استناد به این مقاله:

بابائی، فرهاد، خدیری زاده، علی اکبر، و کلهر، محمد. (۱۴۰۴). تأثیر تحولات سیاسی ایران بر تأسیس و انحلال نهضت مقاومت ملی. *مطالعات سیاسی-اجتماعی تاریخ و فرهنگ ایران*، ۴(۴)، ۱۸-۱.

© ۱۴۰۴ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

پس از وقوع کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ و سقوط دولت ملی دکتر محمد مصدق، فضای سیاسی ایران به دوره‌ای از سرکوب و محدودیت شدید برای فعالیت احزاب و نیروهای ملی‌گرا وارد شد. با تعطیلی جبهه ملی ایران و تشکیل ساواک، عرصه فعالیت سیاسی به شدت تنگ گردید و احزاب ملی‌گرا عملاً امکان حضور علنی را از دست دادند. در چنین شرایطی، برخی رهبران ملی‌گرا دستگیر شدند و گروهی دیگر به صورت مخفیانه نهضت مقاومت ملی را پایه‌گذاری کردند. این نهضت با برگزاری جلسات پنهانی، چاپ و انتشار اعلامیه‌ها و تلاش برای بسیج نیروهای ملی و مذهبی، کوشید تا دستاوردهای نهضت ملی شدن نفت را حفظ و حکومت ملی را بازگرداند. نهضت مقاومت ملی با هدف مقابله با رژیم‌های دست‌نشانده و سلطه خارجی، نیروهای مختلف سیاسی و مذهبی را حول محور مبارزه علیه کودتا و استبداد متحد ساخت. با این حال، فشارهای سیاسی، سرکوب‌های گسترده و تحولات ساختاری در ساختار قدرت، به تدریج منجر به انحلال این نهضت و ظهور جبهه ملی دوم گردید. این پژوهش به بررسی تأثیر تحولات سیاسی ایران بر تأسیس، عملکرد و انحلال نهضت مقاومت ملی می‌پردازد و نقش این تحولات را در تداوم مبارزات ملی و شکل‌گیری جریان‌های سیاسی بعدی تحلیل می‌کند. همچنین، ضمن معرفی کارکرد احزاب ملی‌گرا و نحوه تعامل آن‌ها با یکدیگر، به ریشه‌یابی ناکامی‌های سیاسی و اجتماعی این دوره می‌پردازد و نشان می‌دهد که سرکوب احزاب و سازمان‌های ملی‌گرا در دوره پهلوی دوم، زمینه‌ساز شکل‌گیری نیروهای مخالف پر قدرت در جامعه شد.

کلیدواژگان: نهضت مقاومت ملی، احزاب ملی‌گرا، مصدق، تاریخ معاصر.

نهضت مقاومت ملی پس از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ شکل گرفت، زمانی که سرکوب و خفقان سیاسی در کشور فعالین سیاسی را مجبور به فعالیت مخفیانه و زیرزمینی کرد. دکتر کریم سنجابی، از رهبران حزب ایران، این نوع مبارزه زیرزمینی را به دلیل تروریستی و خرابکاری بودن آن رد می‌کرد و معتقد بود که این وضعیت محصول دستگاه استبدادی شاه و حکومت‌های پس از کودتا بود که احزاب ملی‌گرا را به چنین مبارزاتی سوق دادند {Sanjabi, 1989 #219175}.

با سقوط دولت ملی مصدق، حکومت نظامی و سرکوب شدید احزاب ملی‌گرا و جراید آن‌ها برقرار شد و مردم نیز امکان حمایت علنی از مصدق را نداشتند، اما یاران او در خفا "نهضت مقاومت ملی" را تشکیل دادند {Kathem, 1992 #219165}. دو روز پس از کودتا، اعضای پنهان احزاب ملی‌گرا در منزل آیت الله زنجان‌ی گرد هم آمدند و با شعار "نهضت ادامه دارد" به مبارزه ادامه دادند و گروهی به رهبری زنجان‌ی تشکیل دادند که به نام "نهضت مقاومت ملی" شناخته شد {Teyrani, 1997 #219176}.

اعضای اولیه این نهضت شامل دکتر مرجایی، عباس رادنی، رحیم عطایی و دیگر اعضای احزاب ملی‌گرا بودند و بعدها افراد برجسته‌ای مانند یدالله سبحانی، سید محمود طالقانی، مهندس مهدی بازرگان و شاپور بختیار به کمیته مرکزی نهضت پیوستند که نقش مهمی در حفظ آرمان‌های جبهه ملی پس از کودتا داشتند {Bazargan, 1971 #219160}. نهضت مقاومت با سایر احزاب ملی‌گرا ارتباط برقرار کرد و تصمیمات خود را با هماهنگی آن‌ها می‌گرفت، چرا که احزاب اجازه فعالیت علنی نداشتند و فعالیت‌های حزبی خود را به این نهضت معطوف کردند {Mirzadeh, 2000 #219168}.

ایدئولوژی نهضت مقاومت ملی بر اساس مبارزه با استعمار و حفظ حقوق ملت ایران شکل گرفت که ادامه اندیشه جبهه ملی و رهبری دکتر مصدق بود. این نهضت نفوذ و سیطره استعمارگران را ریشه همه مشکلات ایران می‌دانست و معتقد بود تا زمانی که این نفوذ باقی است، استقلال و سعادت ملت ایران محقق نمی‌شود. همچنین نهضت مقاومت راه و خط مشی دکتر مصدق را تنها راه سعادت ملت می‌دانست و بر ادامه برنامه‌های او بدون تغییر تأکید داشت {Barzin, 1999 #219159}. سازماندهی و تشکیلات منظم از مسائل مهم نهضت بود و اعضا معتقد بودند که پیروزی تنها با تشکیلات صحیح و کارآمد ممکن است، اما در عمل اختلاف نظرهایی در درون نهضت نیز به وجود آمد {Barzin, 1999 #219159}.

اهداف و اقدامات نهضت مقاومت ملی

اهداف نهضت مقاومت ملی در اعلامیه‌ای که در شهریور ۱۳۳۲ صادر شد، به سه ماده اصلی خلاصه شده است که به صورت ساده و عامه‌پسند بیان گردید و مورد تأیید احزاب و اصناف بازار قرار گرفت:

الف) تأمین اعتبار و شرف ملی از طریق: از بین بردن ننگ دست‌نشانده بودن و تحصیل استقلال سیاسی، اعمال حق حاکمیت ملی، برخورداری از آزادی، ب) تأمین شرایط آسایش مادی مردم از طریق: محو فئودالیسم، از بین بردن اختلافات طبقاتی با ارتقای سطح زندگی طبقات محروم، برداشتن بار مالیاتی از دوش طبقات محروم، تعمیم بیمه‌های اجتماعی و بهبود شرایط کاری.

نهضت مقاومت این اهداف را در چارچوب سه اصل اساسی دنبال می‌کرد که عبارت بودند از ادامه نهضت ملی و اعاده استقلال و حکومت ملی، مبارزه علیه استعمار خارجی (انگلیس، روس و آمریکا) و مبارزه علیه حکومت‌های دست‌نشانده و عمال فساد(اسناد نهضت مقاومت ملی ایران، ۱۳۶۱، ج ۲: ۵۴).

اقدامات نهضت مقاومت ملی پس از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ شامل موارد زیر بود:

تجزیه و تحلیل علل شکست جبهه ملی و تنظیم برنامه کاری با تمرکز بر جمع‌آوری و انسجام نیروهای ملی و مذهبی، ایجاد تشکیلات منظم، آماده‌سازی برای مبارزه در زمان مناسب، مقابله با سرکوب رژیم کودتا، افشای توطئه‌های حکومت، مقابله با تبلیغات دروغین کودتاچیان و خنثی‌سازی واگذاری امتیازات نفتی به شرکت‌های خارجی {Bazargan, 1971 #219160}.

انتشار اعلامیه‌ها برای ادامه مبارزه و پخش آن در منازل، مغازه‌ها و معابر؛ همچنین خنثی‌سازی توطئه کودتاچیان در بهره‌برداری از اعتصاب بازاریان با تماس و تشویق آن‌ها به بازگشایی بازار به منظور جلوگیری از بهره‌برداری تبلیغاتی رژیم (اسناد نهضت مقاومت ملی ایران، ج ۵: ۲۵۵ و ۲۵۶).

استفاده از مناسبت‌های مذهبی مانند ماه محرم برای بروز اعتراضات خودجوش مردم علیه حکومت کودتا که در مسجد شاه تهران با شعارهای حمایت از مصدق همراه بود و با سرکوب خشونت‌آمیز مواجه شد {Nejati, 1994 #219169}.

فعالیت‌های بین‌المللی مانند توزیع نامه‌های مخفی به میهمانان جشن هزاره ابوعلی سینا در دانشگاه تهران و همچنین نامه به جواهر لعل نهرو نخست‌وزیر هند برای افشای ماهیت استبدادی رژیم کودتا و درخواست حمایت از نهضت مقاومت در سطح جهانی (اسناد نهضت مقاومت ملی ایران، ۱۳۶۱، ج ۱: ۱۳۰ و ۲۴۲).

در سال ۱۳۳۳، انتشار بیانیه ۸ ماده‌ای که حمایت از دکتر مصدق را به عنوان نخست‌وزیر قانونی کشور اعلام می‌کرد و رد هرگونه سازش با حکومت کودتا پس از پیشنهاد شاه برای برآورده کردن بخشی از خواسته‌های نهضت (اسناد نهضت آزادی ایران، ۱۳۶۱، ج ۲: ۳۲۲). این اقدامات نشان‌دهنده تلاش نهضت مقاومت برای حفظ و ادامه مبارزه ملی، افشای ماهیت استبدادی رژیم کودتا و جلب حمایت مردمی و بین‌المللی بود.

کمیته‌ها و شبکه‌های نهضت مقاومت ملی

نهضت مقاومت ملی تلاش کرد با استفاده از نمایندگان احزاب ملی‌گرا، شبکه‌های سازمانی متعددی ایجاد کند که شامل کمیته مرکزی، کمیته اجرایی، کمیته دانشگاهی، کمیته بازار، کمیته محلات، کمیته نشریه و کمیته حقوقی بود {Nejati, 1994 #219169}. برای جلوگیری از نفوذ عناصر نامطمئن و جاسوسان، عضوگیری با حساسیت بالا انجام می‌شد و داوطلبان سوگندنامه‌ای مبنی بر وفاداری به نهضت و قانون اساسی امضا می‌کردند (اسناد نهضت مقاومت ملی ایران، ۱۳۶۳، ج ۵: ۱۵).

شبکه حقوقی به رهبری دکتر عبدالله معظمی مسئول تهیه اسناد و دفاعیات در دادگاه‌ها بود {Sahabi, 2009 #219173}. شبکه نشریه ابتدا با یک دستگاه پرس در مکان‌های مخفی بیانیه‌ها را تکثیر می‌کرد و سپس با چاپخانه‌های موسوی و باقرزاده نشریه «راه مصدق» را منتشر کرد که به عنوان ارگان رسمی نهضت مقاومت ملی شناخته می‌شد. این نشریات شامل اخبار، تحلیل‌ها و افشاگری علیه رژیم کودتا بود و در شهرهای مختلف مانند مشهد نیز پخش می‌شد (اسناد نهضت مقاومت ملی ایران، ج ۵: سفری، ۱۳۷۹، ج ۲: ۶۳).

کمیته دانشگاهی یکی از فعال‌ترین بخش‌ها بود که نیروهای جوان و دانشجویان را جذب می‌کرد و تظاهرات ۱۶ مهر ۱۳۳۲ را سازماندهی نمود. اعضای شاخص این کمیته شامل ابراهیم یزدی، مصطفی چمران، علی شریعتی، عزت‌الله سحابی و دیگران بودند. این ساختار شبکه‌ای و کمیته‌ای به نهضت مقاومت امکان داد تا با وجود سرکوب شدید، به فعالیت‌های خود ادامه دهد و آرمان‌های جبهه ملی را حفظ کند. کمیته بازار: این کمیته متشکل از بزرگان و کسبه بازار مانند حاج حسن شمشیری، عباس رادنی، احمد توانگر و دیگران بود که نقش واسطه میان بازاریان و نهضت مقاومت را داشتند. این کمیته اعتصابات بازاریان را هماهنگ و اعلامیه‌ها را در بازار و شهرهای دیگر به صورت بسته‌بندی شده و مخفیانه پخش می‌کرد {Nejati, 1994 #219169}.

کمیته بین‌احزاب: کمیته‌ای برای هماهنگی فعالیت‌های احزاب ملی‌گرا شامل نمایندگان حزب ایران، حزب ملت ایران، حزب مردم ایران و حزب نیروی سوم بود. اعضای شاخصی چون محمد نخشب، داریوش فروهر و شاپور بختیار در آن حضور داشتند و درباره مسائل سیاسی و روش‌های مبارزه بحث می‌کردند {Nejati, 1994 #219169}.

کمیته اجرایی: این کمیته مسئول تنظیم و هماهنگی تصمیمات رهبری و ابلاغ آن‌ها به کمیته‌های مختلف بود و به عنوان ستاد عملیات نهضت عمل می‌کرد. اعضای برجسته آن شامل مهندس مهدی بازرگان، دکتر یدالله سبحانی، فتح الله بنی صدر و دیگران بودند {Nejati, 1994 #219169}.

کمیته روحانیون: متشکل از روحانیون وفادار به آرمان‌های ملی شدن نفت و دولت مصدق مانند آیت الله زنجانی، آیت الله سید محمود طالقانی و دیگران بود. این کمیته با روحانیونی که به نفع دربار و شاه فعالیت می‌کردند، همسو نبود. گروه "هیئت علمیه" یا "اصحاب روز دوشنبه" نیز بخشی از این کمیته بود که بر مکتب فکری دکتر مصدق تأکید داشت {Parsa Benab, 2004 #219170} {Mirzadeh, 2000 #219168}.

کمیته مرکزی نهضت مقاومت ملی که به عنوان "هسته مرکزی" نیز شناخته می‌شد، نظام رهبری واحدی بود که وظیفه جمع‌آوری نظرات، اطلاعات و نیروها و اتخاذ تصمیم‌های مقتضی را بر عهده داشت و دستورهای لازم را صادر می‌کرد. دستگاه اجرایی نیز موظف بود این تصمیمات را اجرا یا به احزاب و دسته‌های وابسته ارجاع دهد. وظایف اصلی کمیته مرکزی شامل ایجاد ارتباط و هماهنگی میان احزاب ملی‌گرا و گروه‌های مختلف و سازماندهی نهضت از طریق جذب گروه‌ها و افراد متنفذ بود {Safari, 2000 #219172}.

در ابتدا مشارکت در نهضت به صورت فردی بود، اما پس از مدتی احزاب ملی‌گرا به صورت مخفی سازماندهی شدند و به شکل حزبی در نهضت مقاومت مشارکت فعال داشتند. حزب نیروی سوم به رهبری خلیل ملکی از احزاب فعال پس از کودتا بود که در پخش اعلامیه‌ها، حضور در تظاهرات و جمع‌آوری نیروها نقش چشمگیری داشت. اعضای این حزب با دعوت کمیته مرکزی در جلسات تدارکاتی شرکت می‌کردند و ارتباط منظم با روحانیون حامی نهضت داشتند {Safari, 2000 #219172}.

نهضت مقاومت ملی نقش کلیدی در بسیج مردم علیه کودتا و آگاه‌سازی ملت داشت. در هفتمین اعلامیه خود با عنوان "ملت ایران انتقام می‌گیرد"، به شکنجه و کشتار آزادی‌خواهان اشاره کرد و اعلام نمود که نام خائنین کودتا را ثبت خواهد کرد تا در آینده به مجازات برسند. این اعلامیه با دعوت از احزاب ملی‌گرا، ایلات، عشایر، بازرگانان و اصناف برای حمایت از نهضت پایان می‌یافت {Resistance Narrative, 1986 #219171}.

جراید حامی نهضت مقاومت ملی

پس از سرکوب و تعطیلی جراید حامی دکتر مصدق و جبهه ملی، روزنامه «صرصر» به مدیریت علی اردلان به عنوان آخرین روزنامه ملی‌گرا منتشر شد که پس از چند شماره به دستور حکومت نظامی توقیف شد. تلاش‌های اردلان برای انتشار روزنامه‌های دیگر مانند «بار ایران»، «دمان»، «مرد وطن»، «نیروی کارگران» و «فاخته» نیز به سرعت با توقیف مواجه شد و «فاخته» آخرین روزنامه حامی جبهه ملی بود که در آذر ۱۳۳۲ توقیف شد {Safari, 2000 #219172}.

پس از توقیف کامل روزنامه صرصر، علی اردلان و یارانش فعالیت‌های خود را به صورت مخفیانه در قالب نهضت مقاومت ملی متمرکز کردند و شرکت تعاونی «تعاونی جاوید» را به عنوان پاتوقی امن برای تبادل نظر و تهیه اسناد و بیانیه‌ها تأسیس کردند {Resistance Narrative, 1986 #219171}.

علاوه بر روزنامه «راه مصدق»، نشریه «نهضت مصدق» توسط کمیته بازاریان نهضت مقاومت منتشر شد که پس از شش شماره به دلیل مخالفت مهندس بازرگان تعطیل گردید {Nejati, 1994 #219169}.

حزب ایران نیز به صورت مخفیانه روزنامه «جبهه آزادی» را منتشر کرد که به دلیل شرایط سخت انتشار منظمی نداشت و پخش آن به دشواری انجام می‌شد. مدارکی از سال ۱۳۳۳ نشان می‌دهد که این روزنامه در یکی از شهرستان‌ها چاپ می‌شد و تحت پیگیری مأموران امنیتی بود {Bahrami, 2001 #219158}.

این جراید و نشریات، هرچند با محدودیت‌ها و سرکوب شدید مواجه بودند، نقش مهمی در حفظ و انتقال اندیشه‌های ملی‌گرایانه و آزادی‌خواهانه نهضت مقاومت ملی ایفا کردند.

اقدامات سیاسی نهضت مقاومت ملی

الف) تظاهرات ۱۶ مهر و ۲۱ آبان

تظاهرات ۱۶ مهر ۱۳۳۲ در اعتراض به بازداشت برخی اساتید دانشگاه تهران مانند مهندس حسینی و دکتر علی شایگان برگزار شد و توسط کمیته دانشگاهی نهضت مقاومت برنامه‌ریزی شده بود. این تظاهرات در سه نقطه شهر تهران برگزار و دانشجویان ضمن توزیع اعلامیه نهضت مقاومت شعارهای «یا مرگ یا مصدق» سر می‌دادند. بازاریان نیز به حمایت از دانشجویان کسب و کار خود را تعطیل کردند و به جمع تظاهرکنندگان پیوستند. در این درگیری‌ها، نیروهای امنیتی و لباس شخصی‌ها با مردم برخورد کردند که منجر به مجروح و بازداشت شدن جمع زیادی شد. این رویداد در رسانه‌های خارجی بازتاب گسترده‌ای داشت و خشونت رژیم کودتا مورد انتقاد قرار گرفت {Bazargan, 1971 #219160}.

پس از این تظاهرات، رژیم کودتا اقدام به تبعید گروهی از فعالان نهضت مقاومت به جزیره خارک کرد که در آنجا نیز به فعالیت‌های اجتماعی و تبلیغی ادامه دادند. این افراد با کمک به بومیان، ایجاد فروشگاه و آموزش مشاغل، حمایت خود را از دکتر مصدق نشان دادند. پس از چند ماه، تبعیدی‌ها آزاد شدند و با استقبال مردم مواجه گشتند {Safari, 2000 #219172}.

در پی تظاهرات، برخی اعضای کمیته مرکزی نهضت مقاومت مانند حسین شاه حسینی و آیت الله زنجانی دستگیر و به مدت حدود ۷۰ روز زندانی شدند. در حالی که آیت الله زنجانی با احترام برخورد می‌شد، اما دستبند به دست داشت و حتی در رفتن به دستشویی نیز آزاد نمی‌شد. سایر اعضا با رفتارهای خشن‌تری مواجه بودند {Teyrani, 1997 #219176}.

تظاهرات ۲۱ آبان ۱۳۳۲ به رهبری نهضت مقاومت ملی و با هماهنگی گسترده احزاب ملی‌گرا و اقشار مختلف جامعه برگزار شد. این تظاهرات با هدف تجمع در میدان بهارستان و تصرف ساختمان مجلس شورای ملی برای حمایت از دکتر مصدق و جلوگیری از احتمال اعدام وی برنامه‌ریزی شده بود. حتی حزب توده نیز حضور اعضایش را در این تظاهرات اعلام کرد که نشان‌دهنده سازماندهی قوی نهضت مقاومت بود (اسناد نهضت مقاومت ملی ایران، ۱۳۶۱، ج ۱: ۲۷۲).

در روز ۲۱ آبان، بازار، دانشگاه‌ها و مدارس تهران به طور یکپارچه اعتصاب کردند و مردم در خیابان‌های مختلف از جمله میدان بهارستان، ناصرخسرو، خیام و بوذرجمهر راهپیمایی کردند و شعارهای ضدحکومتی سر دادند. نیروهای انتظامی با خشونت به متفرق کردن تظاهرکنندگان پرداختند که منجر به زخمی شدن و بازداشت تعداد زیادی شد. بسیاری از بازداشت‌شدگان با خودروهای نظامی و قطار به زندان‌های مختلف و جزیره خارک تبعید شدند {Nejati, 1994 #219169}.

فردای تظاهرات، بازاریان به نشانه اعتراض مغازه‌های خود را بستند و اراذل و اوباش تحت حمایت نیروهای انتظامی به غارت و تخریب بازار پرداختند. این رویدادها در مطبوعات جهانی بازتاب یافت و خشونت رژیم کودتا مورد انتقاد گسترده محافل سیاسی قرار گرفت {Nejati, 1994 #219169}.

اظهارات سرلشکر نادر باتمانقلیچ، رئیس ستاد ارتش، که دو روز پیش از تظاهرات گفته بود «اگر قرار باشد ما ۱۴ میلیون را بکشیم، می‌کشیم تا بر یک میلیون نفر حکومت کنیم»، نشان‌دهنده وحشت رژیم از قدرت نهضت مقاومت بود (اسناد نهضت مقاومت ملی ایران، ۱۳۶۱، ج ۱: ۲۷۲).

ب) درخواست نهضت مقاومت ملی از مردم برای مشارکت سیاسی

نهضت مقاومت ملی تحمل شرایط خفقان و حکومت کودتا را برای هر فردی که وجدان و غیرت دارد، دشوار می‌دانست و کودتا را حاصل مطامع بیگانگان و تضاد میان منافع مردم و ابرقدرت‌ها می‌پنداشت که سرآغاز قیامی بزرگ برای نجات کشور است. این نهضت تأکید داشت که امید به سیاست‌های خارجی بی‌فایده است و تنها راه‌هایی قیام و اقدام عملی {Safari, 2000 #219172}.

از مردم خواسته می‌شد که با نهضت هماهنگ شوند و بیکار نمانند، با این نکات: دشمن قوی و حيله‌گر است و پیروزی آسان نیست، پس باید از سستی و بی‌نظمی پرهیز کرد. اتحاد، هماهنگی و همبستگی میان تمام افراد و اصناف ضروری است و خودخواهی و تفرقه مهلک است. حرکات فردی کافی نیست و باید متشکل و مجهز بود. هدف و عمل باید پاک و منزّه از فساد و افراط باشد. همکاری نباید به شکل تبعیت کورکورانه باشد تا نهضت متزلزل نشود. باید به موفقیت با حسن نیت و تقوا و مدد الهی امیدوار بود {Safari, 2000 #219172}.

در اعلامیه‌ای، نهضت از مردم می‌خواست که بی‌تفاوت نباشند و با یکی از احزاب ملی‌گرا یا کمیته‌های نهضت همکاری کنند. راه‌های همکاری شامل موارد زیر بود:

ورود به حوزه‌ها و قبول وابستگی به نهضت مقاومت ملی، پرداخت حقوق ماهیانه (۲۰ ریال برای دانشجویان، کارگران و دهقانان و ۵۰ ریال برای سایرین)، حضور منظم در جلسات هفتگی و رعایت انضباط سازمانی، تبلیغ مرام نهضت و دعوت دیگران به همکاری، انتشار اوراق و اعلامیه‌ها، تهیه گزارش و جمع‌آوری اطلاعات، شرکت در تظاهرات و اعتصابات، انجام مأموریت‌ها و عملیات‌های فردی و دسته‌جمعی {Safari, 2000 #219172}.

ج) نهضت و روابط ایران و انگلیس پس از کودتا

پس از سرکوب مخالفان و تثبیت حکومت کودتا، دولت زاهدی به دنبال حل مسئله نفت و برقراری روابط سیاسی و اقتصادی با انگلستان بود که در زمان مصدق قطع شده بود. در آذر ۱۳۳۲، زاهدی با جمعی از سیاستمداران جلسه‌ای در وزارت امور خارجه برگزار کرد و پس از ارائه گزارش اوضاع اقتصادی، پیشنهاد داد که دولت اختیار کامل برای برقراری روابط با انگلستان و حل مسئله نفت داشته باشد. این پیشنهاد مورد تأیید قرار گرفت و روابط سیاسی ایران و بریتانیا مجدداً برقرار شد و سفیران مبادله شدند {Nejati, 1994 #219169}.

نهضت مقاومت ملی بر حفظ استقلال و حق حاکمیت ایران تأکید داشت و مخالف ورود به بلوک‌بندی‌های سیاسی و نظامی شرق و غرب بود. این نهضت با هرگونه نفوذ و مداخله بیگانگان در امور داخلی ایران مبارزه می‌کرد و در اعلامیه‌ای اعلام کرد که بازگشت استعمار انگلستان را تحمل نخواهد کرد و با کمونیسم و هر اقدامی که به تضعیف ملیت ایران و اسلام منجر شود، مقابله خواهد کرد (اسناد نهضت مقاومت ملی ایران، ۱۳۶۱، ج ۱: ۱۱۳).

احزاب ملی‌گرا در قالب نهضت مقاومت، تلاش گسترده‌ای برای افشای پشت‌پرده برقراری روابط با انگلستان و جلوگیری از واگذاری امتیازات نفتی انجام دادند. این فعالیت‌ها موجب تظاهرات وسیع در بازارها، خیابان‌ها و دانشگاه تهران شد که از آذر ۱۳۳۲ تا نیمه دوم سال ادامه داشت و با سرکوب شدید و قتل چند دانشجویان همراه بود {Nejati, 1994 #219169}.

در اسفند ۱۳۳۲، با اطلاع از ورود کارشناسان نفتی انگلیس، احزاب ملی‌گرا از جمله حزب ایران و نیروی سوم با پخش اعلامیه و برگزاری تظاهرات در آبادان، مخالفت خود را اعلام کردند. شهربانی نیز به شدت این اعتراضات را سرکوب کرد و فعالان را دستگیر نمود {Bahrami, 2001 #219158}.

مظفر بقایی و حزب زحمتکشان ملت ایران نیز به شدت با تجدید روابط با انگلستان مخالفت کردند و از طریق روزنامه «شاهد» اعتراضات خود را بیان کردند، اما در نهایت روزنامه توقیف و محل حزب اشغال شد. بقایی از مردم خواست با نصب نوار سیاه مخالفت خود را نشان دهند و اعتراضات پس از تیراندازی به دانشجویان شدت گرفت {Safari, 2000 #219172}.

بدن ترتیب برخی یاران سابق جبهه ملی و دکتر مصدق مانند دکتر بقایی، کاشانی و حسین مکی در لیست سیاه رژیم کودتا قرار گرفتند، اما دیگر اعضای جبهه ملی یا زندانی و فراری شدند یا سکوت اختیار کردند و مورد توجه و حمایت شاه و دولت جدید قرار گرفتند. از جمله این افراد سید ابوالحسن حائری‌زاده بود که با فرصت‌طلبی و بهره‌گیری از یک حکم بازرسی، به اروپا سفر کرد و در طول این مدت از جریان‌های داخلی فاصله گرفت. پس از بازگشت به تهران در بهمن ۱۳۳۲، در مصاحبه‌ای با روزنامه اطلاعات، برخلاف مواضع ملی‌گرایانه سابق خود، از دولت کودتا حمایت کرد و گفت ملت ایران باید روابط حسنه با تمام ملل داشته باشد، البته به شرطی که مصالح ملت فدای این روابط نشود. این مواضع موجب شد در انتخابات مجلس هفدهم وکیل اول تهران شود.

در حزب ایران نیز اعضای فعالی مانند ابوالفضل قاسمی نقش مهمی در سازماندهی تظاهرات و انتشار اطلاعیه‌ها داشتند. قاسمی بارها توسط مأموران امنیتی تحت تعقیب قرار گرفت و در مکاتبات رسمی شهربانی و نخست‌وزیری، دستور برخورد شدید با او و جلوگیری از فعالیت‌هایش صادر شد. همچنین انتشار روزنامه «جبهه آزادی» که ارگان حزب ایران بود، به صورت مخفیانه ادامه داشت ولی تحت فشارهای شدید قرار داشت {Bahrami, 2001 #219158}.

د) واقعه ۱۶ آذر

واقعه ۱۶ آذر ۱۳۳۲ در دانشگاه تهران رخ داد، زمانی که دانشجویان در مخالفت با اعطای امتیازات ویژه نفتی به بریتانیا و حبس دکتر مصدق دست به اعتراض زدند. روز شانزدهم آذر، گروهی کماندو مجهز به مسلسل دستی وارد دانشکده فنی شدند و پس از دستور تعطیلی کلاس‌ها، هنگام خروج دانشجویان به آن‌ها تیراندازی کردند که منجر به کشته شدن سه دانشجو و مجروح شدن تعدادی دیگر شد. این حادثه به عنوان روز «مقاومت تاریخی» در تاریخ دانشگاه تهران ثبت گردید و هر ساله مراسم یادبودی برگزار می‌شود {Agheli, 1988 #219155; Yazdi, 2004 #219177}.

پس از این واقعه، نهضت مقاومت مراسم سوم کشته‌شدگان را برگزار کرد که همزمان با ورود ریچارد نیکسون، معاون ریاست جمهوری آمریکا به تهران بود و موجب تشدید اعتراضات شد. راهپیمایی گسترده‌ای در دانشگاه و سپس به سمت امامزاده عبدالله برگزار شد که شعارهایی چون «مصدق پیروز است»، «نهضت ادامه دارد» و «مرگ بر کودتاچیان» سر داده می‌شد. این مراسم مشروعیت حکومت کودتا را زیر سؤال برد و حمایت از جبهه ملی و دکتر مصدق را نشان می‌داد {Mirzadeh, 2000 #219168}.

کمیته دانشگاهی نهضت مقاومت در بیستم دی ۱۳۳۲ بیانیه‌ای صادر کرد و روز ۲۴ دی را به مناسبت چهلمین روز شهادت دانشجویان تعطیل اعلام نمود. در این روز تجمع گسترده‌ای از دانشجویان و دانش‌آموزان در دانشگاه تهران و امامزاده عبدالله برگزار شد که خشونت حکومت را محکوم کردند (اطلاعات، ش ۸۲۵۹، ۲۴ دی ۱۳۳۲)

ه) سالگرد سی تیر

سالگرد سی‌ام تیر ۱۳۳۳ ش با تلاش‌های شدید رژیم کودتا برای جلوگیری از هرگونه تظاهرات همراه بود؛ ماموران سانسور به دستور تیمور بختیار به مدیران روزنامه‌ها و مجلات دستور اکید دادند که از هرگونه یادآوری این روز خودداری کنند. با این حال، نهضت مقاومت ملی اعلامیه‌ای منتشر کرد و روز سی‌ام تیر را تعطیل عمومی اعلام نمود و مردم را به شرکت در تظاهراتی که خود سازماندهی کرده بود، دعوت کرد. این تظاهرات در چندین محله تهران از جمله بازار و صحن حرم حضرت عبدالعظیم حسنی برگزار شد که مهندس مهدی بازرگان نیز در آن حضور داشت {Resistance Narrative, 1986 #219171}.

رهبر نهضت مقاومت پس از صدور این اعلامیه دستگیر و به زندان افتاد و پس از بازجویی آزاد شد (ایران فردا شماره ۶۶، ۲۲ دی ۱۳۷۵).

حزب ایران نیز به صورت جداگانه اعلامیه‌ای صادر کرد و قیام سی‌ام تیر را روز وحدت مردم ایران برای بازگرداندن دکتر مصدق و مقابله با امپریالیسم معرفی نمود. در این اعلامیه، قیام سی‌ام تیر به عنوان پیروزی عظیم ملت ایران بر نیروهای استعمارگر و مزدوران داخلی توصیف شده و از مردم خواسته شد این روز را تعطیل کنند، در مزار شهدای سی‌ام تیر حاضر شوند و در تظاهرات و میتینگ‌های محلی شرکت کنند {Bahrami, 2001 #219158}.

این مراسم و اقدامات یادآور فداکاری‌ها و مقاومت ملت ایران در برابر استعمار و استبداد بود و نمادی از استمرار نهضت ملی و آرمان‌های دکتر مصدق به شمار می‌رفت.

و) مخالفت احزاب ملی گرا با کنسرسیوم نفت

پس از کودتا، دولت زاهدی موظف بود به قانون ملی شدن صنعت نفت و مقررات آن پایبند باشد، اما این موضوع از نظر محمدرضا شاه و آمریکا که عامل اصلی کودتا بودند، غیرقابل قبول بود؛ چرا که کودتا اساساً برای این منظور انجام شده بود. بنابراین، زمینه‌سازی برای تشکیل یک کنسرسیوم چندملیتی نفتی به عنوان راه‌حلی برای بحران نفت ایران پس از کودتا آغاز شد. دولت جدید وعده داد بحران نفت را در چارچوب قوانین ملی شدن صنعت نفت و از طریق کنسرسیوم حل کند، اما این وعده بیشتر نمایشی بود؛ زیرا نخستین نفتکش در آبان ۱۳۳۳ نفت ایران را برای فروش بارگیری کرد و با بازگشت قدرت‌های استعماری، استقلال و حاکمیت ایران که نتیجه مبارزات ملت بود، به خطر افتاد {Jami, 1983 #219164}.

سپهبد زاهدی پس از کسب تأیید ضمنی سیاستمداران حامی کودتا، کمیسیونی متشکل از مشاوران منتخب خود از جمله روسای سابق ادارات نفت و وزارت دارایی تشکیل داد تا شرایط و چگونگی مذاکرات نفتی را بررسی کنند. همزمان، دولت آمریکا هربرت هوور، کارشناس نفت، را به عنوان مشاور ریاست جمهوری برای مذاکرات به ایران فرستاد که با پیشنهادات حقوقی تخصصی همراه بود {Farmanfarmayan, #219162 1999}.

مقامات آمریکایی قصد داشتند ایران شرایط بهتری نسبت به دیگر کشورهای صادرکننده نفت نداشته باشد و پیشنهادات قبلی خود به دولت مصدق را باطل کردند و طرح‌های جدیدی ارائه دادند. در مذاکراتی که در سفارت آمریکا برگزار شد، هوور تأکید کرد برای حل بحران نفت باید شرکت‌های بزرگ نفتی جهان، به ویژه آمریکایی و انگلیسی، در قالب یک کنسرسیوم چندملیتی جایگزین سیستم انحصاری سابق

شوند {Beale, 1992 #219161}. در این مذاکرات، نمایندگان آمریکایی کنترل کامل جلسات را در دست داشتند و نمایندگان ایرانی صرفاً نقش شنونده و تأییدکننده داشتند و نقشی در طرح کنسرسیوم نداشتند {Farmanfarmayan, 1999 #219162}. دولت بریتانیا ابتدا با طرح کنسرسیوم مخالفت کرد، اما به دلیل ترس از حمایت مردمی از مصدق، نقش اصلی آمریکا در کودتا و اولتیماتوم آمریکا به لندن، نهایتاً این طرح را پذیرفت. مذاکرات کنسرسیوم به ریاست علی امینی وزیر دارایی طی دو مرحله و حدود سه ماه و نیم برگزار شد {Maghsoudi, 2001 #219166}.

نهضت مقاومت ملی به شدت با این قرارداد مخالفت کرد و آن را توطئه‌ای استعماری علیه منافع ملی ایران دانست. این نهضت با برخی نمایندگان مجلس و سناتورها مانند درخشش، جفرودی، متین دفتری و دیوان بیگی ملاقات کرد و آن‌ها را به مخالفت با قرارداد ترغیب نمود. هرچند این تلاش‌ها در اقلیت بود و تأثیر چندانی نداشت {Sahabi, 2009 #219173}.

نهضت مقاومت ملی پس از ناکامی در پیگیری مخالفت‌های خود از طریق مجاری داخلی، نامه‌ای به نمایندگان کنسرسیوم نفت در آمریکا نوشت و اعتراض شدید ملت ایران را به آنان اعلام کرد. در این نامه صریحاً هشدار داده شد که وارد شدن به این معامله به ضرر آن‌ها خواهد بود و این اقدام مانند ساختن خانه‌ای بر پایه‌ای لرزان است، زیرا دولتی که با آن‌ها مذاکره می‌کنند، از نظر ایرانیان غیرقانونی و به شدت منفور است و صلاحیت مذاکره درباره نفت ایران را ندارد. نامه تأکید داشت که تنها اعضای دولت غاصب زاهدی مسئول این معامله هستند و ملت ایران حاضر نیست حتی یک دلار از سرمایه آنان را تضمین کند. در بخشی از نامه به تاریخ چهارم اردیبهشت ۱۳۳۳ آمده است که این مسئله کاملاً سیاسی است و نمایندگان دولت آمریکا خواسته‌های خود را به دولتی غیرقانونی و غاصب تحمیل می‌کنند؛ دولتی که با کودتای نظامی و حمایت دولت‌های وابسته به آمریکا به قدرت رسیده است و نمایندگان واقعی مردم ایران یا در زندان‌اند یا در مخفیگاه به سر می‌برند (اسناد نهضت مقاومت ملی ایران، ج ۲: ۴۴۲-۴۵۰).

نهضت مقاومت نامه مشابهی به نمایندگان ایرانی مذاکره‌کننده از جمله عبدالله انتظام، علی امینی و دیگران ارسال کرد و در آن دولت زاهدی را غاصب خواند و اعلام کرد که ملت ایران این دولت و مأموران آن را نماینده خود نمی‌داند و یادآور شد که نمایندگان حق ندارند شرایطی را بپذیرند که برخلاف قانون ملی شدن نفت باشد (اسناد نهضت مقاومت ملی ایران، ج ۲: ۴۴۲-۴۵۰).

با وجود مخالفت‌های نهضت مقاومت، قرارداد کنسرسیوم نفت به تصویب محمدرضا شاه و دولت زاهدی رسید و شرکت‌های نفتی آمریکایی، انگلیسی، هلندی و فرانسوی در آن مشارکت کردند. این قرارداد چهل ساله بود و شامل دوره‌های تمدید می‌شد. نهضت مقاومت و دیگر گروه‌های اجتماعی این قرارداد را به دلیل نقض سه اصل اساسی قانون ملی شدن نفت رد کردند: عدم کنترل واقعی ایران بر منابع، نداشتن حق فسخ قرارداد و نحوه ناعادلانه تقسیم منافع {Mir Torabi, 2000 #219167}.

در مرداد ۱۳۳۳، نهضت مقاومت با صدور اعلامیه‌ای به شدت به وزیر دارایی و دولت حمله کرد و قرارداد را خیانت‌آمیز خواند (حدیث مقاومت، ۱۳۶۵، ج ۱: ۲۰۸). همچنین در مرداد ۱۳۳۵، اعلامیه‌ای منتشر کرد که مذاکرات کنسرسیوم را خلاف قوانین ملی شدن نفت و قراردادهای پیشین دانست و هشدار داد که هدف اصلی دست‌اندازی به منابع نفتی ایران است {Nejati, 1994 #219169}.

علاوه بر این، شخصیت‌های ملی‌گرا و مذهبی نامه‌های اعتراضی به مجلسین نوشتند و قرارداد را باطل و مخالف اراده ملت ایران دانستند. از امضاکنندگان این نامه‌ها می‌توان به دکتر عبدالله معظمی، الهیار صالح، مهندس مهدی بازرگان، یدالله سبحانی و خلیل ملکی اشاره کرد {Nejati, 1994 #219169} {Resistance Narrative, 1986 #219171}.

اساتید دانشگاه تهران نیز در نامه‌ای سرگشاده به نمایندگان مجلس نسبت به قرارداد اعتراض کردند و کودتای ۲۸ مرداد را دخالتی خارجی در ایران دانستند که منجر به اخراج دوازده نفر از امضاکنندگان این نامه از دانشگاه شد {Beale, 1992 #219161}.

پس از کودتا، حزب ایران مانند سایر احزاب ملی‌گرا به فعالیت‌های مخفی روی آورد و عمده فعالیت‌هایش در چارچوب نهضت مقاومت ملی انجام می‌شد و در صدور اعلامیه‌های آن نقش کلیدی داشت. در خرداد ۱۳۳۳، حزب ایران کتابچه‌ای مستقل با عنوان «تاریخچه نفت و راه حل این مشکل» منتشر کرد که در آن ضمن محکوم کردن قرارداد کنسرسیوم نفت، به افشای مسائل پشت پرده کودتا پرداخت. حزب ایران هدف شرکت‌های نفتی از تسلط بر سیاست ایران را شامل مواردی چون پایین نگه داشتن سطح زندگی مردم، جلوگیری از رشد فکری ایرانیان، خرج ارز نفت در کشورهای شرکت‌ها، تنظیم قوانین کار به نفع حداقل دستمزد و مصرف ارز ایران در خرید کالاهای وارداتی بی‌کیفیت دانست {Safari, 2000 #219172}.

پس از تصویب قرارداد کنسرسیوم در آبان ۱۳۳۳، اختلاف نظری میان سران نهضت مقاومت و حزب ایران به وجود آمد که به تضعیف نهضت انجامید. سران حزب ایران معتقد بودند که رژیم کودتا با داشتن مجلس و نهادهای رسمی به یک واقعیت قانونی تبدیل شده و باید به عنوان اپوزیسیون با آن برخورد کرد، در حالی که جناح تندرو نهضت مقاومت، از جمله آیت‌الله زنجانی و مهندس بازرگان، این رژیم را غیرمشروع و حاصل کودتای انگلیسی می‌دانستند. این اختلافات نهایتاً به جدایی حزب ایران از نهضت مقاومت منجر شد و لطمه جدی به بدنه نهضت وارد کرد {Nejati, 1994 #219169}.

حزب ایران در مهر ۱۳۳۳ اعلامیه‌ای ۲۶ صفحه‌ای با عنوان «نظریه اجمالی کمیته مرکزی حزب ایران درباره قرارداد ننگین» منتشر کرد که ضمن تشریح زیان‌های قرارداد، آن را با قرارداد ۱۹۳۳ مقایسه کرد و نشان داد که افزایش حوزه امتیازی و طول مدت قرارداد، هزینه‌های عملیاتی را بالا برده و بار مالی زیادی بر ایران تحمیل کرده است {Safari, 2000 #219172}.

با وجود درست بودن مخالفت حزب ایران و نهضت مقاومت با قرارداد کنسرسیوم، قدرت آن‌ها برای تأثیرگذاری بر روند مذاکرات محدود بود. قرارداد کنسرسیوم صرفاً به صورت ظاهری اصل ملی شدن نفت را پذیرفته بود و سایر مفاد آن مشابه قراردادهای استعماری پیشین بود {Jami, 1983 #219164}.

دکتر مصدق در زندان با نامه‌ای به دیوان عالی کشور قرارداد کنسرسیوم را مغایر قانون ملی شدن نفت دانست و آن را زمینه‌ساز سلطه استعمارگران بر استقلال کشور خواند (اسناد نهضت مقاومت ملی ایران، ۱۳۶۱، ج ۱: ۲۵۷).

یکی از نمایندگان ایرانی در هیئت مذاکره‌کننده، فتح‌الله نفیسی، امضای قرارداد را ناشی از اجبار و نبود گزینه دیگر دانست و گفت ایران بین هرج‌ومرج یا پذیرش تحقیرآمیز قرارداد، گزینه دوم را انتخاب کرد {Beale, 1992 #219161}.

علی امینی، رئیس هیئت ایرانی، نیز به استعماری بودن قرارداد اشاره کرد و گفت در شرایط موجود، عقد قرارداد بهتر از این ممکن نبود و خود بیشترین تلاش را برای حفظ منافع ملت انجام داد {Amini, 2002 #219156}.

ز) حمایت حزب ایران از دکترین آیزنهاور

در زمستان ۱۳۳۵ ش، در حالی که ساواک تازه شکل گرفته بود، حزب ایران اعلامیه‌ای درباره دکترین آیزنهاور منتشر کرد که به امضای الهیار صالح، رهبر حزب، رسید و برای نمایندگان مجلس و مقامات کشور ارسال شد. این حمایت از دکترین آیزنهاور برای بسیاری تعجب‌آور بود، زیرا حزب ایران همواره مخالف دخالت بیگانگان در امور داخلی کشور بود. این تغییر موضع نشان‌دهنده تأثیر سرکوب و خفقان بر حزب و گرایش به فعالیت مخفیانه و پرهزینه بود. پس از کودتا، حزب ایران به نهضت مقاومت ملی پیوسته و فعالیت‌های خود را عمدتاً در قالب این نهضت انجام می‌داد، اما با انتشار این اعلامیه قصد ابراز وجود مجدد داشت {Zirakzadeh, 1997 #219179} {Abrahamian, 2002 #219154}.

این اعلامیه واکنش‌های تندی در مطبوعات و مجالس به دنبال داشت. در مجلس سنا در بهمن ۱۳۳۵، بحث‌های شدیدی علیه حزب ایران و الهیار صالح مطرح شد و او به عنوان آلت دست بیگانگان معرفی شد. در مجلس شورای ملی نیز درخواست غیرقانونی اعلام شدن حزب ایران مطرح شد و طرحی برای این منظور تصویب شد، اما در مجلس سنا رد شد {Safari, 2000 #219172}.

اعلامیه حزب ایران حتی در میان اعضای خود حزب نیز جنجال به پا کرد و باعث اختلاف و سرزنش شد. برخی اعضای ارشد آن را اشتباه سیاسی خطرناک می‌دانستند، اما الهیار صالح آن را اقدامی برای شکستن سکوت و بازگرداندن حزب به صحنه سیاسی توجیه می‌کرد {Saleh, 1997 #219174}.

در نهایت، حزب ایران پس از کودتا فعالیت چشمگیری نداشت و در بین رهبران آن دو دیدگاه متفاوت وجود داشت: گروهی معتقد به پذیرش دولت کودتا و کنار آمدن با شرایط جدید بودند و گروهی دیگر خواستار مبارزه با آن بودند {Nejati, 1994 #219169}.

اعلامیه حزب ایران درباره دکترین آیزنهاور، که در آن اجرای قانون اساسی، حقوق بشر، دموکراسی و مبارزه با کمونیسم تأکید شده بود، بحث داغ مجالس شد و برخی آن را زمینه‌ساز کاندیداتوری الهیار صالح برای نخست‌وزیری آینده می‌دانستند {Safari, 2000 #219172}.

نهضت مقاومت ملی در مجلس هجدهم (۱۳۳۵-۱۳۳۳ش)

پس از سرکوب نسبی مخالفان کودتا و آرام شدن اوضاع، رژیم کودتا تاریخ انتخابات مجلس هجدهم را اعلام کرد و نهضت مقاومت ملی برخلاف انتظار، اعلام آمادگی برای شرکت در انتخابات نمود. نهضت با شعار «یا پیروز می‌شویم یا رسوا می‌کنیم» گروهی به نام «جمعیت تأمین آزادی انتخابات» تشکیل داد و کمیته دانشگاهی نیز برای برگزاری انتخابات آزاد تلاش کرد. با این حال، تقلب گسترده در انتخابات باعث شد هیچ یک از نامزدهای نهضت به مجلس راه نیابند و نهضت مجبور به افشاگری شود {Bazargan, 1971 #219160}.

نهضت مقاومت در گزارشی در تیر ۱۳۳۵، شرکت در انتخابات را به دلیل جلوگیری از سکوت و منفعل بودن و رسوا کردن حکومت کودتا ضروری دانست و اقدامات متعددی از جمله تشکیل جمعیت تأمین آزادی انتخابات، شکایت به دیوان عالی کشور، کمیسیون عرایض مجلس و سازمان ملل، برگزاری تظاهرات و افشای تقلب‌ها را برشمرد (اسناد نهضت مقاومت ملی ایران، ج ۵: ۲۷۸).

چهره‌های ملی‌گرای شاخصی مانند الهیار صالح، دکتر عبدالله معظمی، مهندس احمد رضوی، دکتر کریم سنجابی و دیگران به همراه نهضت مقاومت مردم را به حمایت از کاندیداهای ملی دعوت کردند. با وجود تهدیدات و فشارهای رژیم، دانشجویان و مردم حوزه‌های رای‌گیری را زیر نظر گرفتند و موارد تقلب را افشا کردند. این اقدامات موجب شد تا نهضت مقاومت مدارک تخلفات را به مراجع داخلی و بین‌المللی ارائه کند و تبلیغات رژیم را بی‌اثر سازد (اسناد نهضت مقاومت ملی، ج ۵: ۱۰۶).

هدف اصلی دولت زاهدی از تقلب در انتخابات، حذف مخالفان مذاکرات نفتی و تسهیل تصویب قرارداد کنسرسیوم بود که با مقاومت نهضت و احزاب ملی‌گرا مواجه شد و در رسانه‌های داخلی و خارجی بازتاب یافت. یکی از مقامات سیا اعتراف کرد که زاهدی نمایندگان مورد نظر خود را با استفاده از سیستم انتخاباتی کشور به مجلس فرستاد.

نتیجه انتخابات مجلس هجدهم ورود تعداد زیادی از زمینداران، اشراف و ثروتمندان حامی محمدرضا شاه بود که اکثر امور مجلس را تحت کنترل داشتند و مهم‌ترین وظیفه آن‌ها تصویب اقدامات دولت کودتا بود {Beale, 1992 #219161}.

مجلس نوزدهم (۱۳۳۹-۱۳۳۵ش)

در دوره مجلس نوزدهم (۱۳۳۵-۱۳۳۹ش)، محمدرضا شاه با پیشروی به سمت اقتدارگرایی، انتخابات را به شیوه‌ای کاملاً دستچین شده برگزار کرد که نمایندگان کاملاً مورد تأیید او بودند و عملاً دو گروه سیاسی حذف شدند: هواداران سپهبد زاهدی و کسانی که در مسائل

مهمی مانند قرارداد نفت مخالفت کرده بودند. از ۱۳۶ نماینده دوره هجدهم، حدود ۱۰۰ نفر به دوره نوزدهم راه یافتند و برخی حوزه انتخابی‌شان تغییر کرد. از دوازده نماینده تهران، هفت نفر مجدداً انتخاب شدند، اما افرادی مانند حائری‌زاده، دکتر جزایری، درخشش، کی‌نژاد و کاشانیان که به این دو گروه تعلق داشتند، کنار گذاشته شدند {Avery, 1967 #219157}.

نهضت مقاومت ملی برخلاف دوره قبل، انتخابات مجلس نوزدهم را تحریم کرد و در اعلامیه‌ای این انتخابات را فرمایشی و باطل اعلام نمود و از مردم خواست در آن شرکت نکنند {Bazargan, 1971 #219160}. هرچند دولت در اطلاعیه‌ای بر آزادی انتخابات تأکید داشت، اما نه مردم و نه نهضت مقاومت هیچ‌امیدی به انتخابات آزاد نداشتند و در عمل نیز حکومت با شدت بیشتری بر فعالان سیاسی، به ویژه نهضت مقاومت، سرکوب اعمال کرد {Hejazi, 1996 #219163}.

مجلس نوزدهم در دهم خرداد ۱۳۳۵ افتتاح شد و برخلاف دوره‌های قبل که ریاست سنی بر عهده شیخ‌الملک اورنگ بود، این بار حاج عز‌الملک اردلان ریاست سنی را بر عهده گرفت. اعتبارنامه ۱۲۳ نماینده بدون هیچ بحثی تصویب شد که نشان‌دهنده یک‌دستی و مطیع بودن نمایندگان بود. سردار فاخر حکمت با اکثریت آرا به ریاست مجلس انتخاب شد. همچنین شاه برخلاف روال گذشته بدون گرفتن رأی اعتماد مجلس، حسین علاء را دوباره به نخست‌وزیری منصوب کرد و مجلس کوچک‌ترین مخالفتی با برنامه‌های شاه نداشت {Kathem, 1992 #219165}.

تعطیلی نهضت مقاومت

نهضت مقاومت ملی پس از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ با همراهی اعضای باقی‌مانده احزاب ملی‌گرا و بازاریان، بارها هدف حملات نیروهای امنیتی قرار گرفت و بسیاری از امکانات خود مانند دستگاه‌های چاپ را از دست داد. در آبان ۱۳۳۶، نیروهای امنیتی و ساواک موفق شدند رهبران کمیته مرکزی نهضت و ۲۹ نفر از اعضا و فعالان آن از جمله عبدالله معظمی، رحیم عطایی و آیت‌الله میلانی را بازداشت کنند و آیت‌الله زنجانی، رهبر نهضت، به تبعید فرستاده شد. اتهام این افراد اقدام علیه امنیت کشور بود و عملاً فعالیت‌های اصلی نهضت به تعطیلی کشیده شد {Teyrani, 1997 #219176}.

در همان سال، شاه قراردادی با شرکت ایتالیایی آجیپ امضا کرد که ادعا می‌شد سود سهم ایران ۷۵ درصد است، اما نهضت مقاومت با انتشار جزوه‌ای ۲۴ صفحه‌ای این ادعا را رد کرد و نشان داد که سهم واقعی ایران به دلیل سرمایه‌گذاری ۵۰ درصدی در قرارداد، در واقع کاهش یافته است. این جزوه بازتاب گسترده‌ای داشت و خشم شاه و دولت را برانگیخت، که منجر به بازداشت‌های گسترده و سرکوب شدید شد. در نتیجه، نهضت مقاومت ملی عملاً به پایان فعالیت خود رسید، اگرچه تا تشکیل جبهه ملی دوم، اعلامیه‌های پراکنده‌ای منتشر می‌شد {Youssefi Ashkouri, 1997 #219178} {Sahabi, 2009 #219173}.

نهضت مقاومت ملی نخستین سازمان زیرزمینی منسجم در تاریخ مبارزات سیاسی ایران بود که در سال‌های اولیه پس از کودتا رشد چشمگیری داشت و هزاران نفر را جذب و به حرکت درآورد. این نهضت با وجود نابرابری شدید با رژیم کودتا، نقش مهمی در افشای ماهیت حکومت نامشروع ایفا کرد و مفهوم «تفکر ملی» را که ضد استعماری و ضد امپریالیستی بود، زنده نگه داشت؛ فرهنگی که با رهبری دکتر مصدق آغاز شده بود و در جنبش‌های آینده ایران تأثیرگذار بود {Barzin, 1999 #219159}.

از جمله دستاوردهای نهضت مقاومت می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: افشای فهرست‌های انتخاباتی مجلسین و تقلبات گسترده در انتخابات فرمایشی، تحمل شکنجه، حبس و تبعید، آگاه‌سازی مردم از طریق انتشار جراید و اعلامیه‌ها با وجود تهدیدهای شدید، سازماندهی اعتصابات و تظاهرات مردمی، از جمله اعتصاب بازاریان و اعتراض دانشگاهیان به نصب مجسمه شاه و قرارداد کنسرسیوم نفت، برگزاری تظاهرات

در مسجد شاه و سر دادن شعار «مصدق پیروز است» که صدای مقاومت را به گوش مردم ایران و جهان رساند، تکثیر و توزیع تصاویر دکتر مصدق در مناسبت‌های مختلف، تشویق احزاب ملی‌گرا به استقامت در راه مقاومت {Safari, 2000 #219172}. در مجموع، نهضت مقاومت ملی با وجود سرکوب شدید، توانست روح مبارزه و امید را در میان مردم حفظ کند و پایه‌های تفکر ملی و استقلال‌طلبی را در ایران تقویت نماید.

نتیجه‌گیری

نهضت مقاومت ملی، در پی کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲، با هدف حفظ و ادامه راه نهضت ملی شدن صنعت نفت و مقابله با رژیم کودتا شکل گرفت. اهداف این نهضت در اعلامیه‌ای ساده و عامه‌پسند خلاصه شد که تأمین اعتبار و شرف ملی، استقلال سیاسی، آزادی، و بهبود شرایط مادی و اجتماعی مردم را در بر می‌گرفت. این اهداف در چارچوب سه اصل اساسی ادامه نهضت ملی، مبارزه علیه استعمار خارجی و مقابله با حکومت‌های دست‌نشانده دنبال می‌شد. از سوی دیگر، اقدامات نهضت مقاومت ملی نشان‌دهنده تلاش گسترده و سازمان‌یافته برای مقابله با سرکوب و تبلیغات رژیم کودتا بود. این اقدامات شامل تجزیه و تحلیل علل شکست جبهه ملی، ایجاد شبکه‌های سازمانی متنوع و منسجم، استفاده از مناسبت‌های مذهبی برای بروز اعتراضات، فعالیت‌های بین‌المللی برای جلب حمایت جهانی، و انتشار بیانیه‌ها و نشریات مخفی بود. کمیته‌های متعدد نهضت، از جمله کمیته‌های مرکزی، دانشگاهی، بازار، حقوقی و روحانی، نقش کلیدی در حفظ انسجام و تداوم مبارزه ایفا کردند. همچنین، نهضت مقاومت ملی با بهره‌گیری از جراید و نشریات مختلف، علی‌رغم محدودیت‌ها و سرکوب شدید، توانست اندیشه‌های ملی‌گرایانه و آزادی‌خواهانه را به جامعه منتقل کند و آگاهی عمومی را نسبت به ماهیت استبدادی رژیم کودتا افزایش دهد. در مجموع، نهضت مقاومت ملی با اهداف روشن و اقدامات سازمان‌یافته، نقش مهمی در حفظ آرمان‌های ملی شدن نفت، مقابله با استعمار و استبداد، و بسیج نیروهای مردمی و سیاسی ایفا نمود. این نهضت، هرچند با مشکلات و فشارهای فراوان روبرو بود، توانست بستر مناسبی برای تداوم مبارزات سیاسی ملی و شکل‌گیری جریان‌های سیاسی بعدی در ایران فراهم آورد.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازن اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازن و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

شفافیت داده‌ها

داده‌ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.

حامی مالی

References

- Aydin, U., & Azhgaliyeva, D. (2019). *Assessing Energy Security in the Caspian Region: The Geopolitical Implications for European Energy Strategy*. Ideas for Developing Asia and the Pacific. https://doi.org/10.1142/9789811204210_0009
- Bednar, D. J., & Reames, T. G. (2020). Recognition of and response to energy poverty in the United States. *Nature Energy*, 5(6), 432-439. <https://doi.org/10.1038/s41560-020-0582-0>
- Cutler, R. M. (2003). The Caspian energy conundrum. *Journal of International Affairs*, 89-102.
- Goldthau, A., & Youngs, R. (2023). The EU Energy Crisis and a New Geopolitics of Climate Transition. *Journal of Common Market Studies*, 61(1), 115-124. <https://doi.org/10.1111/jcms.13539>
- Jafari Far, A., & Khani, M. (2021). Competition of Great Powers in the South Caucasus Region. *Strategic Environmental Studies Quarterly*, 5(3), 43-64.
- Japaridze, T., & Roubanis, I. (2013). Tbilisi's Relevance to Washington: What Is, Where Is, and What Can Be. *American Foreign Policy Interests*, 35(5), 272-282. <https://doi.org/10.1080/10803920.2013.838861>
- Karpenko, N., & Tkach, I. (2020). Geopolitical perspectives of the triangle "Kyiv-Minsk-Nur-Sultan", situated on the Chinese "Silk Road" under the "American umbrella". *Political Science and Security Studies Journal*, 1(1), 55-60.
- Meyssignac, B., Guillaume-Castel, R., Roca, R., & Niculescu, G. V. (2023). Revisiting the global energy budget dynamics with a multivariate Earth energy balance model to account for the warming pattern effect The Geopolitics of Energy in the South Caucasus and the Prospects for Regional Energy Security Cooperation. *Journal of Climate*, 137, 51. <https://doi.org/10.1175/JCLI-D-22-0765.1>
- Mirashrafi, Kiani, & Shirkhani. (2018). Comparative Study of US and Russian Policies Towards Energy Security in the South CaucasusJO - Quarterly Journal of International Relations Studies. 11(43), 129-165.
- Montazemi, & Soleimani. (2011). Russia and Georgia: From Interactions to Tensions. *Quarterly Journal of International Relations Studies*, 4(14), 117-142.
- Saleh, S. S., Nasirov Khudam, E., Ibrahim, I., & Simons, G. (2021). South caucasus and a 'New Great Game': the communication of competition in securitised international relations. *Journal of Contemporary European*, 29(2), 282-294. <https://doi.org/10.1080/14782804.2020.1826914>
- Sari, D. N., Syaharuddin, S., Handy, M. R. N., Rajiani, I., & Subiyakto, B. (2022). The Spirit of Nationalism of the Banjar People on the Proclamation of 17th May 1949. *The Kalimantan Social Studies Journal*, 4(1), 9-17. <https://doi.org/10.20527/kss.v4i1.4970>
- Schmidt-Felzmann, A. (2019). *Between geopolitics and market rules: the EU's Energy interdependence with Russia*. Post-Crimea Shift in EU-Russia Relations: From Fostering Interdependence to Managing Vulnerabilities.
- Taheri, A., & Farhmand, B. (2015). The Role of Interaction and Confrontation between US and Russian Foreign Policies in the Development of the South Caucasus Region: A Case Study of Energy □. *Specialized Quarterly Journal of Political Science*, 10(29), 139-181.
- Yazdani, A. A., Aeinvand, H., & Bagheri Ajieh, A. (2017). The Role of America and Russia in the Geopolitical Crises of Georgia and Ukraine. *World Politics*, 5(4), 259-261.